УДК 37

М.М. Хәбетдинова

НӘКЫЙ ИСӘНБӘТНЕҢ ПЕДАГОГИК ЭШЧӘНЛЕГЕ ҺӘМ КАРАШЛАРЫ
(галимнең фәнни биографиясен төзү юлында)

В статье реконструируется педагогическая биография Наки Исанбета (1899–1992). Материалом исследования послужили архивные документы, воспоминания ученого-энциклопедиста, его современников, научные труды. В работе предпринята попытка дать целостную характеристику педагогической деятельности Н. Исанбета. Новизна исследования определяется отсутствием работ, осмысляющих педагогическую деятельность «народного академика». Основными методами исследования являются системно-целостный подход к объекту изучения и конкретно-исторический метод, позволяющие исследовать педагогическое наследие Н. Исанбета в единстве с историей развития отечественной науки в конкретную эпоху.

Ключевые слова: татарская культура, джадидизм, Наки Исанбет, национальная система образования, история педагогики.

The article reconstructs the pedagogical biography of Naki Isanbet (1899–1992). We used archive documents, memoirs of the scientist-encyclopedist and his contemporaries, scientific works as the research material. In this paper, an attempt is made to give a holistic description of the pedagogical activity of N. Isanbet. The novelty of the research is determined by the lack of works that interpret the pedagogical activity of the «people's academic». The main research methods are the systematic and holistic approach to the object of study and the concrete historical method that allows us to study the pedagogical heritage of N. Isanbet in unity with the history of the development of Soviet science in a specific era.

Keywords: Tatar culture, Jadidism, Naki Isanbet, national education system, history of pedagogy.

Аһ, юк мин ни өчен гыйлем алдым,
Шул халкыма файдам тимәгәч?
Кояш булып кояш кемгә хаҗәт,
Башкаларга нурын бирмәгәч?
Юк, юк! Алар бәхте – минем бәхтем,
Телим – халкым күзе ачылсын,
Гыйлем белән алар көчле булсын,
Сөю, хаклык җирдә шаһ булсын,
Артык кеше кешегә кол булмас,
Бер халыкны берсе табындырмас,
Сәҗдә булмас, һичкем хур булмас.

Н. Исәнбәт. «Әбүгалисина» (1958)

Татар әдәбияты тарихында Нәкый Исәнбәт (1899–1992) шәхесеннән дә серлерәк язмышлы әдип юктыр ул. Бер яклап, ул – фольклорчы, тел һәм әдәбият белгече булып, әдәби тәнкыйтьченең фәнни

хезмәтләре тюркологиядә аның какшамас урынын тәэмин итсә (М. Галиев, Ф. Ганиев, М. Госманов, Ә. Еники, М. Мәһдиев, Х. Мәхмүтов, Г. Рәхим, С. Сафуанов, Б. Урманче, С. Хәким һ.б.), икенче яклап, татар әдәбияты тарихын классик язучының драматургиясе, шигърияте һәм тәрҗемәләреннән башка күз алдына китерү мөмкин түгел (А. Әхмәдуллин, Г. Арсланов, Т. Галиуллин, Р. Рахмани, Ф. Миңнуллина, Н. Ханзафаров, Г. Шамуков һ.б.). Н. Исәнбәт гомеренең егерме елын педагогик эшчәнлеккә багышлаган: мөгаллим, методист булган, БАССР һәм ТАССР мәктәпләрендә укыткан, дәреслекләр язган.

Кызганычка каршы, татар мәдәнияте тарихында Нәкый Исәнбәтнең фәнни биографиясе әлегә кадәр язылмаган.

«Фәнни биография» төшенчәсе төрлечә шәрехләнә, әмма аның эчтәлеген билгеләгәндә, нигездә, Россия тарихчысы, Россия Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, тарих методологиясе, историография һәм интеллектуаль тарих өлкәсендә эйдәп баручы белгеч Л. П. Репина биргән билгеләмәгә таяналар. Асылда, ул Д. Уокер типологиясенә туры килә: фәнни биография – ул «шәхси, һөнәри, вазгыятькә ярашлы һәм библиографик характердагы фактлар җыелмасы» [Репина, 2009, с. 452–454].

Фәнни биографияне реконструкцияләгәндә, аның методологиясе биографик, тарихи һәм текстлар анализын күздә тота. Беренче чиратта, ул – биографиянең фактик ягы белән эш итү, моңа кадәр билгеле булмаган фактларны ачыклап, аларны фәнни әйләнештә булганнары белән чагыштыру һәм төгәллекләр кертү. Әмма шуңа карамастан, фактлар – биографиянең өлгесе генә, төп эчтәлек аларны ни рәвешле кабул итүдән, ягъни фактларга элек һәм вакытлар узгач нинди мәгънә салынудан гыйбарәт.

Татар әдәбият гыйлемендә Н. Исәнбәткә кагылышлы хезмәтләрдә (Г. Шамуков [Шамуков, 1959], Н. Ханзафаров [Ханзафаров, 1982], А. Әхмәдуллин [Әхмәдуллин], Р. Рахмани, Ф. Миңнуллина [Рахмани, Миңнуллина, 2017]) без галимнең педагогик эшчәнлеген өйрәнүгә игътибарның җитәрлек дәрәҗәдә булмавына яки тулаем битарафлык күрсәтү фактларына юлыктык. Бу исә энциклопедист галимнең тормышы һәм эшчәнлегенең егерме елы өйрәнү даирәсеннән төшереп калдырылган дигән сүз. Бу проблеманы өйрәнүгә без берничә фәнни хезмәт багышладык [Хәбетдинова, 2020; Хабутдинова, 2020]. Яңа фәнни хезмәтебез өчен материал итеп Нәкый аганың архив һәм биографик документлары, үзенең һәм шәкертләренең хатирәләре, шулай ук аның педагогик эшчәнлеге турында фикер йөртү мөмкинлеге бирә торган фәнни эшләре һәм мәкаләләре алынды.

Н. Исәнбәтнең педагог буларак формалашуына аның гаиләсе зур йогынты ясый. Галимнең әнисе Таибә абыстай – остазбикә, әтисе Сираҗетдин мулла була. «Бәби чак» дигән автобиографик повестенда Н. Исәнбәт үзенең яшьтән үк педагогик процесска җәлеп ителүе турында яза, чөнки өйдә әнисе кызларга сабак бирә.

«Нәсибашның Әхмәтша мәзиннең үзе дә, карчыгы Хәдичә дә, өендәге барлык балалары да – барысы да элеккечә укымышлы кешеләр булганнар. Аларның икенче баласы Таибә исемле булган. Минем әти Сираҗетдин, Троицкиның мәшһүр Зәйнулла ишан Рәсүли мәдрәсәсендә озак еллар укып, Малаязга кайткач, анда указлы мулла – имам-хатыйп – мөдәррис булган һәм шул Нәсибаш Әхмәтша мәзин кызы Таибәгә өйләнгән. Шул Сираҗетдин белән Таибәдән мин дөньяга килгәнмен. Ягъни Нәсибашның Әхмәтша мәзин – анам ягыннан, минем карт атай, аның карчыгы Хәдичә минем картинәй булалар. Малаяз исә – татар авылы, Нәсибашныкылар – мишәрләр, ә Хәдичә картинәй Лаклы авылыннан, алар исә – татарлар. Шулай итеп, нәселем ягыннан татар-мишәр миндә нык катышкан. Әнкәй Малаязда, мин үземне белә башлаганнан бирле, укымышлы остабикә булып, үзебезнең өйдә авыл кызларына сабак укыта иде» [Исәнбәт, 1999, б. 98].

Н. Исәнбәт «Бәрәзә песие Мыраубай маҗаралары» китабында билгеләп үткәнчә, Башкортстан Республикасының төньяк-көнчыгышында урнашкан Лаклы авылыннан «зур галимнәр, шагыйрьләр дә чыкканнар» [Исәнбәт, 1972, б. 64]. Н. Исәнбәтнең әнисе ягыннан бабалары нигез салган Лаклы мәдрәсәсе җирле халык арасында аеруча популяр булган (*Кара*: [Зинуров, 2004; 2010; 2015; 2021]). Г. Зиннуров билгеләвенчә, Н. Исәнбәтнең бабасы – Әхмәтсафа хәзрәт Баһаветдин 1884 елда мәдрәсә белән идарә итүне үз кулларына ала – Зәйнулла Рәсүлев Троицк шәһәрендә 5 нче мәхәллә каршындагы «Рәсүлия» мәдрәсәсенә дә шушы ук елны җитәкчелек итә башлый. Зәйнулла ишанның Лаклы мәдрәсәсенә күп тапкырлар килүе билгеле. Мәгърифәтче муллалар мәдрәсәдәге уку-укыту программаларын үзара киңәшеп төзегәннәр.

Таибә абыстайның әтисе – Әхмәтсафа ибне Баһаветдин ибне Шәмсавир ибне Гайсә ибне Сөләйман... ибне Сөендек... – татар дөньясына киң билгеле дин әһеле һәм җәмәгать эшлелесе, Уфа губернасы Златоуст өязе мөселманнары лидеры була. Ул Лаклыда ирләр (1894) һәм хатын-кызлар (1905) өчен рус-татар мәктәпләре ачу эшендә актив катнаша. Әхмәтсафа хәзрәт рус-татар мәктәбендә туган тел һәм дин сабакларын укыта. «Аның белем бирүне яңарту мәсьәләләрендә прогрессив карашлы булуы аркасында, Лаклы XIX–XX гасырлар чигендә Уфа губернасының төньяк-көнчыгышында тәрәккый белем бирү үзәгенә әверелә, һәм Оренбург мөселманнары Диния нәзарәте аңа Златоуст өязендәге бөтен мәктәп һәм мәдрәсәләрдә тикшерү белән йөреп чыгу бурычын йөкли. Шул сәфәрләренең берсендә Әхмәтсафа Баһаветдин Сираҗетдин муллаларга кереп, аның улы Әхмәтнәкыйга исем кушу йоласын үтәп чыга» [Зинуров, 2021, с. 138].

Нәкый Исәнбәт әнисен зур ихтирам һәм олы сөю хисе белән искә ала: «Минем анам (татар хатыны) минем җисемемне дөньяга китереп кенә калмаган, мин тугач та, иң элек минем рухи байлыгымны кайгырткан: телем кешегә татлы, ягымлы булсын дип, мине бал-май белән авызландырган. Туганда сөйләр телем юк, ул миңа үз телен

биргән. Рәхмәт аңа, ул миңа тел аңы – уй-мәгънә бирүе белән мине аталы-аналы, туган халыклы һәм шуның белән тарихлы, үз мәдәниятле иткән, бәхетле иткән. Аннан соң ул мине үз телемдә хәреф танырга, укырга өйрәтте. Чөнки ул сабак абыстае – остазбикә иде. Мине үз өебездә, үз сәкебездә, авыл кызчыклары белән бергә, көйләтеп, “Бәдәвам”нар әйттерде, ягъни хәреф тану белән, минем кулыма борынгы Болгар, Казан әдәбиятын тоттырды, “Йосыф китабы”-на төшерде. Күрәсең, без үзебез патша вакытында чабатага калган булсак та, бабаларыбыз итек кигән, асылда без, чынлап та, борынгы зур культуралы халык балалары икәнбез, чөнки үз сәкебездә утырып, шул чабаталы авыл кызыйлары белән бергә, үзебезнең шул меңъеллык классик әдәбиятыбызны кулларыбызга тотып, нәкъ борынгы үз язма төрки телендә үк көйләп укырлык хәлдә булганбыз... Безнең үз сәкебез һәм кыз балалар өчен сабак йорты катнаш мәктәп урынын тоткан» [Исәнбәт, Мин ничек шагыйрь булдым, б. 1].

Н. Исәнбәт аның дөньяны танып белү ягыннан зәвыгын формалаштыруда әнисе хәлиткеч роль уйнаган һәм киләчәктә һөнәри кызыксыну даирәсен билгеләгән дип саный: «Рәхмәт әнкәемә: ул мине уку-язудан кызык һәм мәгънә табарга, үз әдәбиятыбыздан ямь-тәм һәм рухи азык алырга өйрәтте, киләчәктә үзем дә язучы булуыма нигез салды, юл ачты. Рәхмәт аңа, югыйсә бит, кем белә, бәлки, кайбер бушбугазлар кебек, туган телсез, ягъни ил эчендә илсез, туган халыксыз, нәсел-нәсәпсез, үз җиремдә килмешәк я бер йорт тотмасмы-кем булып калган яки дә, Алла сакласын, каядыр “киртә сикергән” берәр бәндә булып калган булыр идем...» [Исәнбәт, Мин ничек шагыйрь булдым, б. 1].

Н. Исәнбәт «Бәби чак» дигән автобиографик повестенда остазбикә әнисе көндәлек сабакларында кулланган уку-укыту һәм методик әдәбиятны анализлап, аларның, мәсәлән, «Бакырган», «Мәрьям ана китабы», «Ярым алма» кебек китапларның, дидактик һәм онтологик куәсен билгели. Галим бик тә кыйммәтле күзәтүләре белән уртаклаша: «Бигрәк тә гаҗәбе: менә мин бәләкәй чакта безнең өйдә сабак абыстае булган әнкәйнең моннан 800 ел элек язылган китаплар белән Малаяз кызларына сабак укытуы иде. Хәер, моның шулай икәнен әнкәй үзе дә белми, бик күп сабак абыстайлары – бар да шул китаплар белән сабак укыйлар, һәм берсе дә шул китапларның 800 ел элекке әсәрләр булуын белми иде, күрәсең, белергә кирәкми дә иде. Үзебезчә ич» [Исәнбәт, 2000, б. 94].

Н. Исәнбәт үзенең хатирәләрендә остазбикә әнкәсендә гыйлем өйрәнүнең индивидуаль характерын аерып күрсәтә: «Кызларның берсе килә, берсе кайтып китә, сәгать юк, һәркемгә үзенчә иде. Һәркайсының укуы китапның төрле җиреннән иде. Һәр кыз сабагын көйләп укый, хәтта хәреф көйләп әйтелә иде. Шулай бер ел көйләп йөргәч, әллә ничек кенә укырга да өйрәнеп чыгалар иде. Вак кызлар олы кызлар алдында идәндә тезләнеп йә чүгәләп йөреп, йә алар артына сәкегә тезләнеп утырып көйлиләр. Шул ук вакыт алларындагы утырган

зур кызларның чәч толымнарын да рәтләштереп алалар иде. Буйчанрак кызлар көйле китапларны кычкырып, көйләп укыйлар. Аларның китаплары төрле булган кебек, һәркайсының укый торган урыны да, бите да аерым-аерым үзенә бер җирдән иде» [Исәнбәт, 2000, б. 92].

Әтисенең мәдрәсәсендә уку башка характерга ия була: «Әни мәктәбеннән чыгып, әти мәктәбенә укырга күчтем. Монда эш бүтән. Чөнки монда үлем түгел, яшәү һәм шул замандагы татар тормышы, Казан каласы, Кама каласы, Уфа каласы, утын чанасы, тас, шулай шәһәрләр. Дөнья. Монда хәзрәти Мәрьям, Бакырганнар түгел, кулыңда Тукай, Гафури шигырь китаплары» [Исәнбәт, 2000, б. 94]. «Бу ярым җәдитче мәдрәсә. Монда татар әлифбасы белән укытыла, гарәпчә түгел. Казанда басылган әлифба китаплары килә. Бала ана телен таныгач кына, төрки өйрәнә, әдәбият …, хисап, география, кыйраәте төрки (төрки телендә уку) өйрәнә. Тарих фәне үтелә (“Тарихы әнбия”, ягъни “Пәйгамбәрләр тарихы”), татар тарихы юк иде. Югарырак классларда гарәпчә укырга өйрәтәләр (Коръән, догалар һ.б.)» [Ханзафаров, 1982, б. 11–12].

Башлангычны тәмамлагач, 1910 елда Н. Исәнбәт Зәки абзые белән Уфага, Сабир хәзрәт мәдрәсәсенә укырга китә. «Мин укыган ул мәдрәсә, дини дип йөртелсә дә, ул дини түгел, фәнни мәдрәсә. Анда тарих, җәгърәфия, математика, һәндәсә (геометрияләр) укытыла, ул тик патша хөкүмәте татарга бары дини мәктәп тотарга рөхсәт иткән өчен тыштан гына шулай «дини» дип атала. Әмма 5 нче ел революциясе һәм аннан соң мәдрәсә, гомумән, үзе, эчтән шәкерт күтәрелешләре белән программасын алыштырып, эчтәлеген дә алыштырып, дөньявига әйләнеп беткән, дин сабагы исә рус мәктәп һәм университетларындагыча «Закон божий» сәгатьләре булып кына калган, бу реформадан хәтта мәгълүм реакционер Сабир Хәсәни мәдрәсәсе – бу без яткан мәдрәсә дә читтә калмаган иде», – дип яза әлеге уку йорты турында Н. Исәнбәт үзенең хатирәләрендә [Исәнбәт, Биографиям, б. 1].

Абыйсы аркасында Н. Исәнбәт бер ел Рус Малаязы авылында рус казна мәктәбендә укырга мәҗбүр була. Ике төрле укыту системасын чагыштырып карау мөмкинлеге милли мәгариф системасы файдасына хәл ителә: «11 нче елда Рус Малаязы дигән күрше авылда икенче класска кереп, русча бер ел укуымны әйткән идем. <...> Ул миңа хәтта бик көлке, казенный булып тоелды. Чөнки анда стенада зур итеп буяулап ясалган патша белән патша хатыны рәсеме һәм почмакта тәре икона тора, һәр көн иртән поп кереп, балаларны икона алдына бастырып чукындыра һәм үзенең сасы чиркәү кадилы белән безгә, татар малайлары өстенә юри төтен бөркетә, ул безгә христиан рухы, рус коллыгы рухы сеңдерергә – “чукындырырга” тырыша иде. Стеналарда ничек “татар игосы” белән сугышып, илләрен, җирләрен басып алуны күрсәткән һәм татарны колонизацияләүне данлаган рәсемнәр эленгән иде. Дини святойлар турындагы рәсеме язылган, төшерелгән китаплар бирелде. Мин славян хәрефләренең матурлыгына кызыгып, аларны укый, әмма инде эчтәлегеннән көлеп һәм җирәнеп утырырлык аңым да бар иде...» [Исәнбәт, Биографиям, б. 3].

«Прогрессив аңны – мәдрәсә һәм яңа татар әдәбияты биргән иде. Хәлбуки, ул рус школасында укыганда, миңа бары 12 яшь иде. Рус мәктәбенең бу дәрәҗәдә түбән, дини, схоластика оясы булуын күргәч, минем исем китте. Әле бит бу дөньяви, тәртипле һәм гыйльми аталган рус казна школасы иде», – дигән нәтиҗә ясый галим [Исәнбәт, Биографиям, б. 4].

1912 ел көзендә Н. Исәнбәт абыйсы белән тагын Уфага, әлеге «Хәсәния»гә өченче рөшдигә укырга китә. Әлеге уку йортының халыкчан булуы белән горурланып яза: «Ул татарның милли мәктәбе иде». Ул шулай ук әлеге мәдрәсә аның үзбилгеләнүе формалашуга зур йогынты ясады дип ышана: «Мин үзем мәдрәсәдә татар телен һәм әдәбиятын, башлап, Тукай язган дәреслекләрдән укыдым. Кульязма революцион җырларны да шул мәдрәсәдә җилем матбагадә басылган “сада”ләрне, “Марсельеза”лар җырлап үстем. Шулар аша үземнең кем булуымны танып белергә, үз хакым өчен үзем тора белергә, берләшеп көрәшергә шунда өйрәндем» [Исәнбәт, Биографиям, б. 1]. Уфада Н. Исәнбәткә төрки кавемнәр тарихын Хәсәнгата Мөхәммәт улы Габәши (1863–1936) – композитор Солтан Габәшинең атасы укыткан.

Күренекле татар галиме, тарихчы, мөгаллим, дин һәм җәмәгать эшлеклесе, җәдитчелек хәрәкәтенең мәшһүр вәкиле Сираҗетдин муллага улы Нәкый тарихтан яхшы укыганга, Казанга белем эстәргә җибәреп, аннан мулла түгел, ә Мәрҗани кебек галим, «мөчтеһәт» тәрбияләргә кирәк, дип киңәш биргән [Исәнбәт, 2000, б. 101].

1914 елда Казанга килеп, Н. Исәнбәт «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенә беренче сыйныфка укырга керә. «Нәкый белән очрашкан вакытта без рөшдия бүлегендә укый идек. Бу бүлектә иң әһәмият бирелгән фәннәр – риязият (математика) фәннәре, татар теле һәм әдәбият, тарих, җәгърәфия иде. Гарәп һәм рус телләре аерым тел дәресләре булып укытылалар иде», – дип яза үзенең истәлекләрендә Бакый Урманче. Н. Исәнбәт каләменең көче, кодрәте шул вакыт сынала башлый. Чордашы турында уйланганда, бөек рәссам энциклопедист галимгә шундый бәя бирә: «Алдынгы татар мәдрәсәләренең дәресханәләрендә (аудитория) аякка баскан һәм гомер буе гыйлем һәм сәнгать өлкәләрендә ясаган кул хезмәтләрен мәдрәсәдә корылган фундамент өстенә нигезләгән абыз агаларыбызның берсе» [Урманче, б. 131].

Үзенең автобиографиясендә Н. Исәнбәт мәдрәсә тәмамлаганнан соңгы тормышын болай тасвирлый: «1916 елның көзендә мин Казаннан кайтып киттем. Укырга карар бирдем. Әнинең туган авылы Нәсибашка килеп, башлангыч рус мәктәбенең 4 нче сыйныфына кереп, тәмамлап чыктым. Февраль революциясен мин анда каршыладым».

«1917 елның җәендә якындагы Үрге Кыйгы авылында кыска мөддәтле педагогия курслары ачылды. Мин шунда укырга кердем. Көзен Атаудагы алты еллык татар мәктәбенә тел-әдәбият дәресләре укытучысы булып киттем» (01.10.1917–31.12.1918) [Исәнбәт, Тәрҗемәи хәлем, б. 7].

Атауны Н. Исәнбәт шунда яшәгән татар зыялысы Һади Сәгъди аркасында сайлаган: «Һади, ул профессор Габдрахман Сәгъдинең агасы, башта Атау мулласы булып торган, гыйлем белән, зирәклек һәм ораторлык белән дан казанган кеше иде. Ул 1905 елдан соң муллалыгын ташлап, русча укырга керешкән, дөнья классик әдәбиятын нечкә төшенүче, шуның өстенә мәдәният, фәлсәфә тарихларын шактый мөталәгә иткән кеше иде. Язган әсәрләрен "Сабир" псевдонимы белән чыгарган, берничә хикәясе дә бар. Аны "дәһри, Коръән таптаган" дип, күп эзәрлекләп тә йөргәннәр, мин күргәндә, шактый изелгән кеше иде. Анда комсызлыкның әсәре дә юк, Толстойча үзе кара эштә эшли иде. Менә мин шул яхшы кешегә фатирга кердем. Мин килгәндә, ул "Бакунинның тормышы һәм тәгълиматы" дигән әсәрен тәрҗемә итеп ята иде. Тәрҗемәне беркем өчен дә түгел, үзе өчен эшли, Һади Сәгъди кулакларны бер дә яратмый, Ленинга мәхәббәте зур иде. Шул яклардан без аның белән фикердә килешеп киттек. Октябрь революциясен мин Атауда каршы алдым. Һади Сәгъди Мулланур Вахитов чыгарган «Чулпан» газетасына яза, мин дә шигырьләрне анда җибәрә идем» [Исәнбәт, Тәрҗемәи хәлем, б. 9].

1918 елның май аенда Һади Сәгъди белән Ари авылына ялга барганда, юлда Мияшәгер авылында сәнәкчеләр Н. Исәнбәтне кулга алалар: «Икебезне дә, "болар динсезләр, большевик газетасына язучылар" дип, бик җәфалап йөрттеләр... Озакламый Һади абзыйны үз волостеннан килеп, бәйләп алып киттеләр. Мин бу камерада ике атналап яттым. Безне Минсөяр һәм Кытау заводыннан килгән кызыл частьләр килеп коткардылар. Алай да бу сәнәк явы мине бик нык имгәтте» [Исәнбәт, Тәрҗемәи хәлем, б. 11]. Нәсибаштагы әнисе ягыннан туганнары корбан була, Хәдичә әбинең кызлары һәм кияүләре генә торып калалар.

Н. Исәнбәтнең педагогик эшчәнлеге башланган вакыт шул төбәктә гражданнар сугышы барган чорга туры килә: «Бу вакыт Уфа губернасын тимер юл сызыгы буенча Самарага хәтле Чехословакия интервенциясе басып алган иде. Кышын Колчак монархиясе каплап китте. Златоуст земствосында мәгариф бүлегендә эшләүче Рәхмәтулла абзый Еникеев мине, татар, башкорт контрреволюционерлары үтерүдән саклап калу өчен, өязнең иң ерак почмагы булган Тастүбә дигән рус авылына укытучы итеп җибәрде. Анда мәктәптә унлаган татар баласы укый, мин аларга татар теле, әдәбияты укытырга тиеш булдым. Билгеле, авылда да акларның командалары тора, миннән шикләнсәләр дә, яхшылап белүче булмаганга, артык борчучы да булмады. Алгы җәйне кызыл гаскәр килеп җитеп, безнең өязне тагын азат итте» [Исәнбәт, Тәрҗемәи хәлем, б. 12]. Тастүбәдә Н. Исәнбәт 1918 елның 31 гыйнварыннан 1919 елның 31 июленә кадәр эшли. Мөгаллим булгач, армиядән аңа отсрочка бирәләр (31.07.1919–19.11.1919). Шул вакытта Златоуст өязендә вакытлыча мәктәп инструкторы вазифасын үти башлый. 1919–1920 елларда Н. Исәнбәт Кыйгыда (10.08.1920–25.08.1920) һәм Мәсәгутьтә (19.11.1919–10.08.1920) укыта. Шул елны Уфага Халык мәгарифе институтына укырга керә (25.08.1920–17.05.1921). Җәен

мөгаллим Дуван-Кушчы мәгариф бүлеге оештырган курсларда укытучылар өчен лекцияләр укый (17.05.1921–28.07.1921) [Исанбет, Трудовой список, Второй раздел].

1921 елгы ачлык башлангач, Н. Исәнбәт Харьков университетына укырга китә. Харьковта Украина партиясе Үзәк Комитеты секретариатында татар секциясенең тәрҗемәчесе булып эшли башлый (21.08.1921–15.11.1921), Мәгариф буенча халык комиссариаты татар шахтёрлары өчен оештырган 6 айлык педагогик курсларда лектор вазифасын үти (15.11.1921–05.02.1922) [Исанбет, Трудовой список, Второй раздел]. Уку йортының статусы үзгәргәч, югары уку йортында төп фәннәрне украин телендә укыта башлыйлар, шуның өчен Н. Исәнбәт иптәшләре белән Мәскәүгә китә. Ул Шәрык халыклары хезмәт ияләре Коммунистик университетында марксизм әдәбиятын татарчага тәрҗемә итү секциясенә «студент» сыйфатында языла (09.02.1922–01.10.1922). Н. Исәнбәт бу хыялының тормышка ашмавын хатирәләрендә түбәндәгечә аңлата: «22 нче елның көзендә миңа бу университетта студент булып калу мөмкин иде. Ләкин партия әгъзасы булмаган хәлемдә Ком. университетта укырга хакым юк иде». [Исәнбәт, Тәрҗемәи хәлем]. Н. Исәнбәт Мәскәүдән янә туган якларына кайта. 1923 елның апреленнән июльгә кадәр мөгаллим Мәсәгутьтә техник хезмәткәрләр өчен оештырылган курсларда арифметика укыта. Педагогик курсларда математика, табигать белеме, политграмота фәннәре буенча белем бирә (10.06.1923–05.08.1923.) [Исанбет, Трудовой список, Второй раздел].

Көз көне Уфаның 4 нче мәктәбенә татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшкә урнаша (01.10.1923–09.09.1929) [Исанбет, Трудовой список, Второй раздел]. 1924 елның ахырында Н. Исәнбәт Гөлсем ханымга өйләнә. «Уфаның 4 нче татар мәктәбендә һәм партшколада Нәкый дәресләр алып бара, мәктәптә әдәби түгәрәкләр, әдәби кичәләр үткәрә, стенгазеталар, кулъязма әдәби журналлар чыгару аның өстендә. Ул аларны зур дәрт, канәгатьләнү белән эшли, укучыларның әдәби зәвыгын тәрбияләп, әдәбият мәйданына тарта. Шундагы укучылар арасыннан Эмма Шамил, Газизов, Рәхим Саттаров, Хәсән Гобәйдуллин һ.б. үзләренең каләмнәре, язу сәләтләре барлыкны күрсәттеләр. Һәм шулай ук күп кенә талантлы яшьләрдән байтагы бүгенге көндә дә күренекле эшләр алып баралар», – дип яза үзенең истәлекләрендә Гөлсем Исәнбәт. 4 нче мәктәптә Н. Исәнбәт Закир Шакиров кул астында эшли. «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укыганда, Закир абый аның сыйныф җитәкчесе булган.

1928 елда Н. Исәнбәт Ленинград галимнәре белән бергә Башкортстан буйлап оештырылган фольклор экспедициясенә чыга. СССР Фәннәр академиясенең Башкорт комплекслы экспедициясен күренекле тюрколог Н.К. Дмитриев җитәкли. Фәнни төркемнәрнең маршруты түбәндәге юнәлешләр буенча үтә: 1) Белорет – Тукан – Усмангали; 2) Белорет – Тирлян – Миәс; 3) Белорет – Сәрмән – Инзәр. Әлеге экспедициядән белгечләр бай фольклор материаллары туплап,

курайчыларның уйнаганнарын фонографка яздырып алып кайталар. З. Шакиров төркеме Аргаяш, Коншак, Ялан-Катай якларын өйрәнгән. Йолдыз Исәнбәт архивында Н. Исәнбәтнең 1928 елда информантлардан язып алган «Идегәй» эпосын тапшыруы турындагы расписка кәгазе саклана. Шушы материал нигезендә галим «Idukəj həm Moradum» эпосының җыелма текстын төзеп, 1940 елда Уфада бастырып чыгара [«Idukəj həm Moradum», 1940].

Г. Исәнбәтнең хатирәләре безгә бик кызыклы тоелды: «Җәйләрен капчык асып, авылларга чыгып, фольклор җыю – Нәкыйнең яраткан эше иде. Шул җыйган материаллары буенча бер кышны утырып, «Башкорт халык әдәбияты теориясе һәм хрестоматиясе» дигән 40 табаклы, зур эчтәлекле китап язып, Башгизга тапшырды. Бастыру өчен килешү төзелсә дә, "Җидегән" вакыйгасы килеп чыккач, аны басмадылар. Без Казанга күчеп килгәннән соң берничә ел үткәч, үзебезгә кире кайтарып бирделәр. Бүген дә үзебездә әле» [Син сазыңны уйнадың, 2000, б. 14].

Н. Исәнбәт параллель рәвештә Башкорт совет партия мәктәбендә татар теле укыта (1925 елның августыннан 1926 елның 1 сентябренә кадәр). 1927 елда Алласызлар союзының Өлкә оештыру бюросы әгъзасы була.

1929 елның 16 апреленнән 1930 елның 15 февраленә кадәр Нәкый Исәнбәт Уфада Башкорт сәнгать техникумында башкорт теле һәм әдәбияты укыта [Исанбет, Трудовой список, Второй раздел].

Уфада Н. Исәнбәт уку-укыту әсбап-дәреслекләрен төзү белән шөгыльләнә. Шул рәвешле 1922 елда ул С. Коганның «Башкортстанда табыла торган дару үләннәрен җыю өчен кыскача кулланма»сын тәрҗемә итә [Коган, 1922, б. 14]. 1926 елда «Исламның дөньяга карашлары» [Исәнбәт, Исламның дөньяга..., 1926] китабын бастырып чыгара. Һ. Сәгъди белән бергәләп башкорт һәм татар мәктәпләре өчен әлифбалар төзи: «Яшь буын» [Яшь буын, 1926], «Яңа мәктәп» [Яңа мәктәп, 1927].

1930 елның башында Н. Исәнбәтнең «Портфель» пьесасы куелу сәбәпле, аны тәнкыйть утына тоталар, шул ук вакытта Уфаның фәнни даирәсендә «советка каршы элементлар»дан чистарту эшләре башлану белән бәйле, аны да кулга алу куркынычы яный. 1929 елның сентябрендә фәнни экспедицияләр эшендә борылыш була: «иске белгечләрдән» арына башлыйлар. 1929–1930 елларда кулга алу очраклары күбәя. 1929 елда җитәкчелек кулга алына, аннан соң СССР Фәннәр академиясенең гади хезмәткәрләренә чират җитә. Е.Н. Алдашева язуынча, галимнәр эше кысаларында 1500 белгеч кулга алына [Алдашева, 2011, с. 92–96].

Н. Исәнбәт гаиләсе белән Уфадан Казанга күчеп килә. 1930 елның 23 февраленнән 3 сентябренә кадәр Н. Исәнбәт Казанның сәнгать техникумында татар теле һәм әдәбияты укыта. Әмма «Җидегән» эше буенча эштән китәргә мәҗбүр була [Исанбет, Трудовой список, Второй раздел].

Мөгаллимлек эшчәнлегенә ул ике ел узгач кына әйләнеп кайта. 1932 елның 1 октябреннән 1933 елның 1 сентябренә кадәр Н. Исәнбәт Татарстанның Казан кооператив комбинатында дингә каршы дәресләр бирә. Эшеннән китү сәбәбе – «уку программасыннан предмет циклының төшеп калуы». 1932 елның 31 октябрендә Казан уку-җитештерү комбинатында математика укыта башлый. 1933 елның 16 сентябреннән 1934 елның 1 сентябренә кадәр Энергетика техникумында татар теле укыта. 1934 елда уку йортының башка шәһәргә күчеп китүе сәбәпле, эшеннән китә. 1933 елның 14 апрелендә Н. Исәнбәт Кооператив техникумына татар теле укытучысы булып килә. 1935 елның 11 августында КХТИ рабфагына татар теле укытучысы итеп кабул ителә [Исанбет, Трудовой список, Второй раздел]. Язучының архивында Н. Исәнбәтнең ударник булуы турында җирле комитеттан белешмә саклана. СССР Язучылар берлеге әгъзасының шәхси битендә язучы үзенең әлеге курсларда 1932 елның декабреннән 1936 елның мартына кадәр укытуын күрсәтә [Исанбет, Личный листок члена СП СССР].

Репрессия елларында Н. Исәнбәт Казан артына укытырга китә. 1938 елның 20 маенда язучы һәм галим Әтнә районы халык мәгарифе бүлегенең методик кабинет мөдире вазифасына билгеләнә. 1938 елның 1 сентябреннән Әтнә урта мәктәбендә әдәбият укыта башлый. Хезмәт таныклыгындагы язмаларга караганда, 1938 елда Н. Исәнбәт Әтнә районында методик кабинет хезмәткәре була. ТАССР Халык мәгарифе комиссариатының 1938 елның 2 июленнән 599 нчы санлы фәрманы (Казан, Кремль) белән Әтнә районара кабинеты директоры Исәнбәтов Н. Арча училищесына читтән торып укучыларның сессиясе вакытына укытучы итеп билгеләнә. Язучының архивында бу чор турында кызык хатирәләр саклана: «Әтнә. 1938–1939. Миңа монда педкабинет оештыру эше тапшырылган. Кичә генә монда педология булса, бүген педагогия. Әбиләр әйтмешли, Алланың кодрәте, бәндәнең хикмәте. Көне белән бар, көне белән юк. Бар да бер кул селтәү белән берсе бар ителә, икенчесе юк ителә. Нигә, ни өчен дип сорама. Шулай кушылган, кирәк. Бер без түгел, ил белән. Билгеле, мин 1917 елдан ук педагог булганга, үзем дә – педкабинет якчысы. Тезәбез икән тезәбез, стенага плакатлар, каяндыр югарыдан өзлексез агылып килгән фотолар эләбез. Матурлыйбыз. Билгеле, болар бар да эшнең инструкцияләр кушуы буенча эшләнгән рәсми һәм кәҗүнни яклары... Иң элек бу педкабинет үзе Әтнә һәм Кызыл юл районнары өчен ике районга бер. Мин исә – кабинетым өстенә Әтнә урта мәктәбендә югары классларда тел-әдәбият укытучысы да. Аңардан бушаган көннәремдә мин районга чыгып, андагы мәктәпләр, уку-укыту, тәрбия эшләрен карап йөри алам. Минем өчен эшнең җанлы һәм кызыклы җире дә шул ноктада. Чөнки мин бу чагында мәктәпләр белән турыдан-туры бәйләнешкә кереп кенә калмыйча, калган вакытымда Казан арты авыллары белән дә аз да булса таныша, тел-фольклор материалларын җыя алам» [Исәнбәт, 1958, б. 15–16].

1938 елның 6–28 июлендә Н. Исәнбәт Арча педагогика училищесы каршындагы читтән торып уку секторында татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасыннан дәресләр бирә. 1938 елның 15–19 августында Әтнә методик кабинеты каршындагы укытучылар киңәшмәсендә укытучы була. 1938 елның 15 ноябрендә Әтнә районара методик кабинет директоры вазифасын үти башлый. 1939 елда Казанга эшкә күчерелә. 1939 елның 8 февраленнән – Өлкә методик кабинетында мөдир. Биредә 1939 елның 11 апреленә кадәр эшли [Исанбет, Трудовой список, Второй раздел]. 1939 елның 7 маеннан – НКЛда өлкәннәрне укыту кабинеты методисты. 1940 елда исә Н. Исәнбәт үзенең педагогик эшчәнлегенә нокта куя [Исанбет, Личный листок члена СП СССР].

1940 елдан Н. Исәнбәт бөтен көчен куеп фольклор материалларын системага салу белән шөгыльләнә. Шуның бер нәтиҗәсе – балалар өчен чыгарылган җыентыклар: «Татар халкының балалар фольклоры» [Татар халкының балалар фольклоры, 1941], «Татар табышмаклары» [Татар табышмаклары, 1941]; «Ни өчен ни булган, яки утыз ялган» [Исәнбәт, 1956], «Уеннар турында. Нәниләр шатлана» [Нәниләр шатлана, 1967], «Татар халык табышмаклары» (1970), «Балалар дөньясы» [Балалар дөньясы, 1970], «Отканда мәкаль, тапканда табышмак» [Отканда мәкаль... 1973], «Балалар фольклоры» [Балалар фольклоры, 1984].

Галимнең педагогик карашлары югарыда саналган җыентыкларда урын алган фәнни мәкаләләрдә чагылыш тапкан. Аларда, кагыйдә буларак, тегe яки бу жанр формаларының поэтик үзенчәлекләре ягыннан гомумиләштерүләрдән тыш, практик педагог фольклор әсәрләренең балалар тәрбияләүдәге, баланың интеллектуаль, коммуникатив, физик һәм иҗади сәләтләрен үстерүдәге роленә кагылышлы күзәтүләре белән дә уртаклаша. Галимнең «Балалар фольклорының тәрбияви роле һәм әһәмияте» дигән мәкаләсе әле дә актуальлеген югалтмаган [Балалар фольклоры, 1984, б. 444–446]. Халык мәкальләренең функциональ яктан потенциалы турындагы кыйммәтле фикерләрен Н. Исәнбәт «Мәкальләр турында» дигән мәкаләсендә әйтә [Балалар фольклоры, б. 448–454]. Галим татар табышмакларының барлыкка килү һәм халык арасында таралу тарихын өйрәнеп, «Яңа табышмаклар чыгару» мәкаләсендә заманча табышмаклар иҗат итү буенча укучыларга үз киңәшләрен бирә [Балалар фольклоры, б. 463–464]. Н. Исәнбәтнең халык уеннарының әхлакый һәм тәрбияви потенциалы хакындагы «Уеннар турында» мәкаләсе бүген дә педагоглар тарафыннан кулланма буларак файдаланыла ала [Балалар фольклоры, б. 464–480].

СССР Язучылар берлеге әгъзасының 1952 елның 15 декабрендә тутырылган Шәхси битендә күрсәтелгәнчә, Н. Исәнбәт Татарстан Язучылар берлегенә 1939 елның 3 ноябрендә кабул ителгән. Һөнәри язучылык эшчәнлегенә хокукка ул 1942 елның 23 маенда гына ия булган [Исанбет, Личный листок члена СП СССР]. Н. Исәнбәт – ши-

гырьләр, хикәяләр, повестьлар, балалар өчен язылган драма әсәрләре авторы. Эше тыгыз булуга карамастан, ул мәктәп укучылары һәм югары уку йортлары студентлары өчен оештырылган конференцияләрдә теләп катнашкан. Галим милли мәдәниятне актив пропагандалаган, студентлары Ш. Абдуллин [Абдуллин, 1999, б. 5], Л. Бадыйкшан [Бадыйкшан, 1999, б. 5], Р. Батулла [Батулла, 1997, б. 189–197; 2007, б. 246–263], М. Госманов [Госманов, 2010], хезмәттәш мөгаллимнәре [Зингаров, 1996] һәм үз хатирәләре дә шуны раслый. Бу очракта педагогның укыту-методик лабораториясе турында күзаллау тудырырга мөмкинлек бирә торган истәлекләр аеруча кыйммәтле. Мәсәлән, 1938 елда аның укучысы булган М. Заһидуллина Н. Исәнбәтнең әдәбият дәресләрендә укучыларның белем дәрәҗәләрен киңәйтүдән тыш, сәнгатьле уку күнекмәләрен арттыруга да зур игътибар бирүен ассызыклап искә ала: «Бу дәрестә Нәкый ага безгә Габдулла Тукай иҗаты турында сөйләде һәм бик матур итеп “Теләнче” шигырен яттан укыды. Без, авыл балалары, әле авыл мәктәпләрендә андый оста сәнгатьле итеп сөйләүчене очратканыбыз булмаганга, үз укытучыбызның шундый оста итеп укуына шатланып туя алмадык». Н. Исәнбәт дәрестән тыш эшләр вакытында да укучыларында фольклорга һәм әдәбиятка кызыксыну тәрбияли: «Исәнбәт абый (без аны шулай дип атый идек) дәрестән тыш вакытларда да безнең белән булырга вакыт таба. Кайбер кичләрдә безнең гомуми торакка керә иде, безнең белән озак-озак утыра, сорауларыбызга тулы җаваплар бирә, әкиятләр сөйли, табышмаклар әйтә, ә без җавапларын таба идек. Без дә үзебез белгән әкиятләрне сөйли, мәкаль-табышмакларны әйтә, бергәләп уйный торган төрле уеннарны уйнап күрсәтә идек. Исәнбәт абый аларның кайберләрен язып та ала» [Заһидуллина].

Н. Исәнбәт Казан арты авылларында сакланган иске кульязмаларны җыя, чөнки сәясәт аркасында аларның юкка чыкканын күрә. Үзенең хатирәләрендә бу фаҗиганы шулай итеп тасвирлый: «...иске кәгазь кульязмаларына ныграк илтифат итә башладым. Бу мин йөргән елларда татарда латин хәрефенчә эш йөртелә, 30 елга кадәр булган элекке гарәп язмалары һәм китапларын ниндидер надан һәм усал ниятле кешеләр барысын да контрлык дип атап, хәтта алар Маркс-Ленин әсәрләре булса да, юкка чыгарырга тырышалар, алар тиз арада югалачак гарәп, латин хәрефендә булганы өчен генә барын да өеп яндыралар, шунлыктан тарихи һәм бүгенге көн өчен әһәмиятле документлар тиз арада юкка чыгачак» [Исәнбәт, 1958, б. 85].

Әтнә мәктәбенең математика укытучысы В. Зингаров 1938 елда Н. Исәнбәт белән бергә эшләвен искә төшереп, укучыларның татар әдәбияты дәресләрен түземсезлек белән көтеп алуларын әйтә. Әтнә районында Н. Исәнбәткә нисбәтле халык театры барлыкка килә [Зингаров, 1996].

«Ватан сездән эш көтә!» [Ватан сездән эш көтә, 1979, б. 3], «Минем язучы булуым һәм халык иҗатын өйрәнүем» [Исәнбәт, 1960] дип аталган һәм башка интервьюларында галим балаларны фольклор ма-

териалларын җыярга өндәве турында әйтә һәм аларның әдәби иҗатка сәләтләрен үстерү буенча киңәшләр бирә: «Мин егерме ел буена укытучы булдым, татар теле һәм әдәбияты укыттым. Мин балаларга һәрвакыт җырлар, мәкальләр, әйтемнәр, табышмаклар җыеп килергә кушам. Бу – балалар өчен ифрат кызык эш. Гаҗәеп рәвештә ярата бит алар фольклорны! Туган телең әнә шуннан башлана бит. Халкыңның авыз иҗатын яратсаң, аны өйрәнсәң генә, бишектән үк килгән моңыңны, күңел байлыгыңны саклап калырга мөмкин» [Ватан сездән эш көтә, 1979, б. 3].

Н. Исәнбәт үзенең педагогик практикасында балаларның иҗади потенциалын үстерүгә зур игътибар бирә: «Шигъри тәрбия хакында йәнә шуны әйтәсем килә: үзең яраткан шигырьләрдән альбом төзүне мәктәпләрдә кагыйдә итеп кертәсе иде. Укучылар шигырь сайларга, яхшыны яманнан аерырга өйрәнәчәк, аларның зәвыклары үсәчәк. Без укып йөргән чакларда һәркемнең бәләкәй генә матур бер сандыгы һем ул сандыктагы китап-дәфтәрләр янында бер шигырь альбомы була иде...» [Ватан сездән эш көтә, 1979, б. 3].

Н. Исәнбәтнең: «Сез, балалар, культуралы, белемле, һәрнәрсә белән кызыксынучан булып үсәргә тиешсез. Ватан сездән эш көтә! Онытылмаслык эш, игелекле һәм фидакяр эш көтә», – дигән теләкләре энциклопедист галимнең һәркайсыбызга атап әйтелгән рухи васыяте кебек кабул ителә [Ватан сездән эш көтә, 1979, б. 3].

Н. Исәнбәт – мәгърифәтче, татар фольклоры, теле һәм әдәбияты фәнен популярлаштыруда тиңе булмаган олпат галим. Бүген югары уку йортларында лексикология, фразеология, грамматика, халык авыз иҗаты, татар әдәбияты тарихы буенча лекцияләр укыганда, без даими рәвештә Н. Исәнбәт мирасына мөрәҗәгать итәбез. Аның хезмәтләре һәрвакыт студентларда кызыксыну уята. Н. Исәнбәтнең этимологик анализлары һәм тарихи-мәдәни шәрехләмәләре мәктәп укучыларының һәм студентларның татар лексикасы һәм фразеологиясе өлкәсендә фәнни танып белү офыкларын киңәйтә. Сүз сәнгатенең бөтен нечкәлекләрен белгән Н. Исәнбәт татар телен өйрәтү текстка юнәлтелгән шартларда текстка лингвистик анализ ясау өчен җирлек әзерләп калдыра. Галим тарафыннан эшкәртелгән тел фактлары һәм аларның лингвистик интерпретацияләре укытучыны татар телен тирәнтен өйрәтү мөмкинлеге белән тәэмин итә, туган телгә сак караш һәм милли үзаң тәрбияләргә ярдәм итә.

Талантлы тел белгече Н. Исәнбәтнең үткен карашы шундый лексик-грамматик берәмлекләрне аерып билгели ки, аларның шәрехләмәләре аеруча кызыклы һәм бу исә татар теленең үсеше һәм кулланылышы, телдәге алдынгы процессларны мирас итеп алу традициясе, хәзерге заманда кулланылышта булган лексик берәмлекләрнең (барлыкка килгәннән алып) беренчел семантикасы белән концептуаль бәйләнеше турында сөйли.

Н. Исәнбәт үзенең интервьюларында туган тел язмышына карата һәрдаим борчылуын белдерә: «Телләр күп, иң элек, билгеле, үз

телебез – үз туган телебез, аннары урамнан ук без бергә очрашып үскән рус теле, аннан безгә болай да яртылаш аңлаешлы кардәш төрки телләр. Аннары төрлечә мөһим дөнья телләре китә. Бары да мөһим. Әмма безнең өчен иң мөһиме – үз туган телебез, аны укый да, яза да белүебез.

Әмма культуралылыкның иң-иң беренче шарты билгесе – үз туган телеңне белү, диләр. Бу инде бөтен халыкларда да гомуми бер кагыйдә. Бу – кайчандыр, бөтендөнья халыклары өчен дә бер гомуми тел булу, ясалу дигән теория туу өчен һич тә каршылык итми, киресенчә, нәкъ шуңа илтү юлы. Бару юлы. Үз туган телегезне белегез, бу телдә укый да, яза да белегез. Соңыннан балаларыгыздан үзегезгә чын ихтирам күрәсегез килсә, аларга да туган телебезне өйрәтегез. Укырга да, язарга да. Үкенмәссез, туган тел безгә бик борынгыдан килгән, безне тарихлардан бирле ил һәм дәүләт тоткан халык иткән, ата-бабаларыбызның иң борынгы заманнардан бирле безгә тапшырган иң зур культура мирасыбыз, ул – тел очында авызда төрлечә генә кыбыртаган һәм вакытлы хаҗәт үтәгән нәрсә генә түгел, чөнки тел кешенең, халкыбызның эчке рухи табигате, эчке байлыгы, аның эчке рухи, иҗади, психик байлыгы, психик ясалышы, табигате, аның уйлау аппараты һәм сыйфаты. Әйтик, аның уйлау аппараты җитез, йөгерек, үткен, зиһенле, зирәк яки, әйтик, аның математикага зур сәләтле булуы хакында сөйлибез икән, бу – аның үзебезгә хас бер уй-зиһен йөгереклеге, чапкынлыгы. Тагын да конкретрак әйтсәк, бу – минемчә, туры безнең туган телебезнең аналитик системасына, аның турыдан-туры параллельлек төсендә күренгән» [Н. Исәнбәткә – 85 яшь, 1984, б. 1].

Н. Исәнбәт гомеренең ике дистә елын педагогик эшчәнлеккә багышлаган. Мөгаллимлек сәләтен энциклопедист галим әти-әнисеннән алган. Таибә абыстай Башкортстанда киң билгеле мәгърифәтчеләр нәселеннән, ә этисе Малаяз авылында җәдит мәктәп ачкан Сиражетдин мулла шәех Зәйнулла Рәсүлинең шәкерте булган. Галим татар мәдрәсәсендә белем алуы белән горурланган, Тукай дәверендә формалашкан милли мәгариф моделен иң нәтиҗәлесе дип санаган. Н. Исәнбәт мәгърифәтчелек идеалларына тугрылыгын гомер буена саклаган. Педагог буларак, укучылары арасында мәхәббәт һәм ихтирам казанган.

Н. Исәнбәтнең педагогик эшчәнлеге экспедицияләр, фольклор материаллары туплау белән бергә үрелеп барган. Хатирәләрдән күренгәнчә, ачык һәм киң күңелле, игътибарлы, шул ук вакытта таләпчән укытучы портреты күз алдына килеп баса, ул үзенең шәкертләренә белем генә биреп калмаган, ә галим һәм педагог кешегә хас булганча, югары әхлакый-этик принциплар да тәрбияләгән, үзе дә шул принциплардан тайпылмаган: даими рәвештә рухи һәм интеллектуаль үсеш кичергән; бәхәс-дискуссияләрдә катнашканда актив тыңлаучы булган, үз фикерен әйтеп һәм башка берәүнең карашларын ихтирам итеп, үзенекен әйләнә-тирәдәгеләргә мәҗбүри такмаган; дөреслекне ачыктан-ачык әйтергә курыкмаган һәм гаделлекне яклаган; кылган гамәлләрендә эзлекле һәм җаваплы булган.

Н. Исәнбәтнең педагогик теориясендә нигез ташы – халыкчанлык идеясе. Тәрбия эшен галим милли тарихны булдыру дип кабул иткән. Н. Исәнбәт үз милләтенә тугры һәм үзенең гражданлык бурычларын үтәргә әзер торган милләт хадимәсен тәрбиянең максаты итеп күргән. Үзенең фәнни хезмәтләрендә олпат галим әхлак тәрбиясе мәсьәләләренә зур игътибар биргән. Галимнең фәнни һәм укыту-методик мирасы хәзерге заманда да тел һәм әдәбият укытудагы проблемаларга авааздаш.

Әдәбият

Абдуллин Ш. Язучы, педагог, галим // Ватаным Татарстан. 1999. 25 дек. 5 б.

Алдашова Е.Н. Роль Башкирской комплексной экспедиции АН СССР (1928 – 1932) в организации первых научно-исследовательских учреждений в Башкирской АССР // Вестник Самарского государственного университета. 2011. № 85. С. 92 – 96.

Ахмадуллин А.Г. Исанбет (Исәнбәт) Наки (Закиров Наки Сиразетдинович) // Татарская энциклопедия: в 5 т. Т. 2. Казань: Институт татарской энциклопедии АН РТ, 2005. С. 600–601.

Бадыйкшан Л. Укытучым // Ватаным Татарстан. 1999. 25 декабрь. Б. 5.

Балалар дөньясы: такмак–такмазалар, җыр, мәкаль, табышмаклар, алдавыч әкиятләр һәм башкалар: (балалар фольклоры): җыентык. Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. 216 б.

Балалар календаре: 1960 / Н. Исәнбәт каләме белән язылды; худож. П.Н. Григорьев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. 24 б.

Батулла Р. Тузга язмаган хәлләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1997.

Батулла Р. Урыннары оҗмахта булсын. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007.

Ватан сездән эш көтә!: [Н. Исәнбәтнең «Яшь ленинчы» редакциясендә сөйләгәннәреннән // Яшь ленинчы. 1980. 26 гыйнв. (№ 7). Б. 3.

Госманов М. Аксакаллар мәҗлесеннән: [Нәкый Исәнбәт тур. истәлекләр] // Казан утлары. 2010. № 11. Б. 121–135.

Зингаров В. Яшьлектә очрашулар // Шәһри Чаллы. 1996. 12 апрель.

Зинуров Г. Н. Имамы села Лаклы. (Серия: Проповедники ислама. Книга 2). Уфа: Восточная печать, 2010. 110 с.

Зинуров Г. Н. История села Лаклы Салаватского района Республики Башкортостан. Уфа: РИО БашГУ, 2004. 436 с.

Зинуров Г. Н. Неизвестные страницы в биографии Наки Исанбета // Tatarica. 2021. № 1 (16). С. 127–141.

Зинуров Г. Н. Тропой судьбы: Документальная повесть. Уфа, 2015. 334 с.

Idukəj həm Moradum // Коммуна. 1940. №78 (1477). 28 апреля.

Idukəj həm Moradum // Коммуна. 1940. № 79 (1478). 29 апреля.

Исәнбәт Н. «Бәби чак» // Мирас. 1999. № 1. Б. 91–101.

Исәнбәт Н. «Бәби чак» // Мирас. 2000. № 1. Б. 95–104.

Исәнбәт Н. Берәзә песие Мыраубай батыр маҗаралары һәм башкалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 208 с.

Исәнбәт Н. Биографиям // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кульязма. Машинкада басылган. Датасы күрсәтелмәгән. 4 б.

Исәнбәт Н. Исламның дөньяга карашлары. Уфа: Башкнига, 1926. 190 б.

Исәнбәт Н. Минем язучы булуым һәм халык иҗатын өйрәнүем // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кульязма. Машинкада басылган. 1960. 5 б.

Исәнбәт Н. Ни өчен ни булган яки Утыз ялган: [әкиятләр] / К. Гобәйдуллин рәс. Казан: Таткнигоиздат, 1956. 104 б.

Исәнбәт Н. Оры аккан // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма. Машинкада басылган. 1958. Б. 91.

Коган С. Башкортстанда табыла торган дару үләннәрен җыю өчен кыскача кулланма / Исәнбәтов тәрҗ. Стәрлетамак, 1922. 14 б.

Личная карточка члена СП СССР Исанбета Наки Сиразиевич. 1952. // Краеведческий музей в д. Татарский Малаяз. Фонд Наки Исанбета. 5 л.

Н. Исәнбәткә – 85 яшь. // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Интервью. Кулъязма. Машинкада басылган. 9 б.

Нәниләр шатлана: [балалар уеннары, санамышлар, такмак-такмазалар]. Казан: Татар. кит. нәшр., 1967. 169 б.

Отканга мәкаль, тапкырга табышмак: балалар фольклоры / Н. Исәнбәт Казан: Татар. кит. нәшр., 1973. 125 б.

Рахмани Р., Миңнуллина Ф. Нәкый Исәнбәт // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 5 т. Казан: Татар. кит. нәшр, 2017 Б. 374–392.

Репина Л. П. Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2009. Вып. 4. С. 452–454.

Син сазыңны уйнадың... (Г. Исәнбәт истәлекләре) // Азат хатын. 2000. № 1. Б. 14–15.

Син сазыңны уйнадың... (Г. Исәнбәт истәлекләре) // Азат хатын. 1999. № 12. Б. 10–11.

Табышмаклар: [1468 табышмак һәм аларның җаваплары] / җыючысы һәм төзүчесе Н. Исәнбәт. Казан: Татгосиздат, 1941. 196 б.

Татар халкының балалар фольклоры / җыючысы һәм төзүчесе Н. Исәнбәт. – Казан: Татгосиздат, 1941. 188 б.

Татар халык табышмаклары: кереш мәкалә һәм аңлатмалар белән / җыючысы һәм төзүчесе Н. Исәнбәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. 568 б.

Трудовой список Исанбета Наки Сиразеевича. // Архив Юлдуз Исанбет. 10 с.

Урманче Б. Исәнбәтнең урыны // Казан утлары. 1969. № 12. Б. 131–133.

Хабутдинова М.М. Вклад Наки Исанбета в изучение истории образованности татар // Просветительское движение у тюркских народов и творчество Абая: материалы Международной научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения казахского поэта, просветителя, общественного деятеля Абая Кунанбаева. Казань, 14 декабря 2020 г. / сост.: Ф.Г. Файзуллина, Г.А. Хуснутдинова. Казань: ИЯЛИ, 2020. С. 260–263.

Ханзафаров Н. Г. Нәкый Исәнбәт драматургиясе. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 190 с.

Хәбетдинова М.М. Нәкый Исәнбәт истәлекләрендә XX гасыр мәдрәсә шәкертләренең көндәлек тормышы // Tatarica. 2020. № 1. С. 78–102.

Шамуков Г. Нәкый Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. 76 б.

Яңа мәктәп: татарча әлифба / Һ. Сәгъди, Н. Исәнбәт. Уфа: Башкнига, 1927. 72 б.

Яшь буын: бөтен һүззәр күзәтү методы белән төзелгән әлифба китабы / Һ. Сәгъди, Н. Исәнбәт. М.: Центр. изд. народов СССР, 1926. 64 б.

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университеты доценты